

APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN

Kitan szavak listája Ligeti Lajos MTA-ra hagyott jegyzeteiben – számnevek

A Magyar Tudomány 2019. decemberi számában részletes ismertetést olvashattunk Róna-Tas Andrástól a kitan írás és nyelv megfejtésének a történetéről és jelenlegi állásáról.¹ Ott is szóba került, hogy a magyar tudósok közül először Ligeti Lajos (1902–1987) kezdett el ezzel a témával foglalkozni. A néhai Ligeti Lajos akadémikus a XX. század egyik legbefolyásosabb tudósa volt az ázsiai történeti nyelvészet – és sok más egyéb – tudományterületen. Számos tudományos alterületet ő maga teremtett meg, míg mások fejlődéséhez alapjaiban járult hozzá. Életének utolsó éveiben fontosnak tartotta, hogy a felgyülemlett tudást olyan módon adja át utódainak, amely újabb kutatás alapját biztosíthatja. Ebben a szellemben az 1970-es évek végén teljes könyvtárát a Szegedi Tudományegyetemre (akkor József Attila Tudományegyetem) hagyományozta, ahol ez időszakban jött létre az Altajisztikai Tanszék. A nagyjából 11 000 dokumentum jelentette a jelenleg Keleti Gyűjteménynek nevezett állomány alapjait az egyetem könyvtárában. Egy másik Keleti Gyűjtemény, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáré (MTAK)² szintén gazdagodott Ligeti-hagyatékkal, noha más módon. Ligeti 1987-ben hunyt el, de élethosszig gyűjtött személyes tudományos jegyzeteit, vázlatait és kézirateit már 1978-ban a MTAK-ra bízta, amely végrendeletének megfelelően onnantól kezdődően 40 éven át egészen 2018-ig zárva tartotta a gyűjteményt. 2018-ban az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya felállított egy szakértői bizottságot, amelynek feladata a több mint 70 doboznyi irat feldolgozása.³

A kéziratok jelentős része Ligeti később megjelent cikkeinek vázlatai, viszont sok közülük sosem jelent meg. Mivel a feldolgozás csak a közelmúltban kezdődött, ez a tanulmány egy, az utóbbiak közé tartozó dokumentumok egyikét vizsgálja.

¹ Róna-Tas András 2019.

² Ligeti az MTA alelnöke volt 1949 és 1970 között.

³ Ezek közül 58-at a MTAK Keleti Gyűjteménye, 12-t pedig a MTAK Kézirattára kezel. Ezúton fejezem ki köszönetemet e gyűjtemények munkatársainak, hogy lehetővé tették a dokumentumokhoz való hozzáférést.

Ligeti a kelet-ázsiai filológia számos területén végzett úttörő kutatásokat, többek között, ha nem is a legfontosabb kutatási területei között, foglalkozott a kitan nyelv és a rejtélyes kitan írásrendszerek megfejtésével is. Akkoriban nem volt a maihoz hasonló fejlett kitankutatás, ezért tehát minden általa hozzáférhető adattal igyekezett dolgozni, ez elsősorban a *Liao*-⁴ (遼) dinasztia (i. sz. 907–1125) kínai nyelvű forrásait jelentette. Ligeti első, a témában megjelent munkája a „Kitaj nép és nyelv” című cikke volt 1927-ben, és később is aktívan foglalkozott ezzel a kutatási témával. Az 1940-es évek végére és az 1950-es évek elejére elegendő ismerettel rendelkezett a tárgybán ahhoz, hogy összegezze ezeket, eleinte laza, de jól elrendezett jegyzetcédulák formájában, amelyek tartalmáról később jegyzetekkel és bibliográfiai hivatkozásokkal ellátott tisztázatot készített. A következő – esetünkben pedig az utolsó – lépés az volt, hogy a létrejött szójegyzéket könyvtári cédulákon rendezte el, amelyeket egy későbbi publikáció alapjainak szánt, ez viszont ismeretlen okból végül sosem látott napvilágot. Jelen tanulmány célja, hogy Ligeti fenti iratcsoportja egy szegmensének vizsgálatával megvilágítsa, hogy milyen tudással rendelkezett egy vezető tudós a kitan nyelvről a múlt század közepén.

Megjegyzések a jelölésekkel kapcsolatban

Ligeti iratainak leírásakor szögletes zárójelben [] többletinformációkat, fordításokat, korrekciókat közlök; kisméretű nyilakkal < > közrezárva kihagyandó, hibás részeket; nagy nyilakkal < > közrezárva pedig a kitan írásjegyekkel írt szavak átírásait jelölöm. Azért, hogy a saját javításaim megkülönböztethetők legyenek Ligetiétől, az ő eredeti szögletes zárójeleit vonalas szögletes zárójelekre cseréltem [] . A dőltsel szedett bibliográfiai leírások, magyarázatok akárcsak a táblázatok, a szerző sajátjai. A -•- jelölés az eredeti dokumentum számozott szakaszán belüli oldaltörést jelöl, a (...) pedig két adat közötti akár többoldalas kihagyást. A zárójeles () számozás és a dőltsel szedett magyarázatok a szerzőéi, minden egyéb Ligetiéi.

⁴ A szövegben a magyarban meghonosodott kitan/kitaj alakok kivételével a kínai szavak pinjin átírását használom.

Ligeti forrásai

Jóllehet ezek nincsenek külön bibliográfiában felsorolva, Ligeti a következő forrásokat jelölte meg jegyzeteiben:

KTKT K'i-tan kouo tche [*Qidan guo zhi* 契丹國志]

LC Leao che [*Liao shi* 遼史]

LT Leao tche [*Liao zhi* 遼志]

WTC Wou tai che [*Jiu*] *Wudai shi* [舊]五代史]

HSM Histoire secrète des Mongols (*Ligeti saját rekonstrukciója szerint*)

TYYY Tche-yuan yi yu [*Zhiyuan yiyu* 至元譯語] (*Ishida 1934 szerint*)

TP (*Stein cikke, T'oung Pao 35, 1939*)⁵

A jegyzetek struktúrája⁶

(I. mappa) **Szójegyzék** (*Újra felhasznált A5 méretű lapok, gyakran korábbi kéziratok hátlapján.*)

(1.) A megfejtett kitaj⁷ szavak jegyzéke 1954. június 29. (*Ez a felsorolás egy előzetes változata a szójegyzéknek. 1 oldal, 50 számozott szó, az utolsó négy eltérő színű tintával.*)

(2.) Mots khitan⁸ [kitan szavak] (*33 szó előzetes csoportosítása nyelvtani és szemantikai kategóriák szerint. A római sorszámok mellett ceruzával írt*

⁵ Ligeti jegyzeteiben ennél több forrást is felsorol anélkül, hogy külön listázta volna őket az (5.) részben, ezért az egyszerűség kedvéért a cikk témájához nem tartozó tételeket itt nem vettem figyelembe.

⁶ Ligeti kitan témájú jegyzetei a hagyatékának csak kis töredékét teszik ki. Az itt szereplő dokumentumok a következő MTAK-jelölésű dobozokból valók: 1/2(4); 5/4(4); 5/3(4), de az érthetőség kedvéért itt ezeket rendre (I.), (II.) és (III.) számú mappaként említem.

⁷ A kitaj/kitan népnévvel kapcsolatban ld. Róna-Tas 2016a. A magyar szakirodalomban hosszú ideig a népnév *kitaj* változata volt használatos, így a magyar szövegben Ligeti is ezt használta, francia szövegben pedig a *khitan* alakot. A legújabb magyar nyelvű tudományos munkák a kínai nyelvben ismert 契丹 alak átírását, a *kitan* formát részesítik előnyben.

⁸ Ligeti munkanyelve pályafutásainak korai éveitől kezdve már Eötvös kollégistaként is a francia volt. Ezt a gyakorlatát tovább erősítette az 1920-as évekbeli párizsi tartózkodása, ahol Pelliot-tól, Masperótól és Bacot-tól tanult. Onnantól kezdve kevés kivétellel franciául írta a nemzetközi közönségnek szánt műveit, és ennek nyomát a jegy-

arab számok szerepelnek, valószínűleg későbbi felülvizsgálat eredményeként, amely a (3.) rész alapjául szolgált. 1 oldal.)

I. Számnevek; II. Fémek; III. Állatok; IV. Idő; V. Had; VI. Noms de charge [Tisztségszavak]; VII. Térszín; VIII. Színek; IX. Használati tárgyak, eszközök [a IX számot áthúzta Ligeti]; X. Igék; XI. Melléknevek.

(3.) A kítai szavak tárgyalási rendje (*A szavak nyelvtani és szemantikai kategóriák szerinti csoportosításának tisztázata a (2.) rész ceruzával írt számozása alapján, további változtatásokkal. 2 oldal.*)

I. Számnevek; II. Térszíni formák; III. Idő; IV. Állatok; V. Fémek, drágakövek; VI. Használati tárgyak; (2. oldal) VII. Had; VII[I]. Noms de charge [Tisztségszavak]; Színek; VIII [valójában IX.] Foglalkozások; IX [valójában X.] Egyéb főnevek; X [valójában XI.] Melléknevek; XI. [valójában XII.] Igék.

Ennek az oldálnak a hátuljára Ligeti az alábbiakat írta:

A megfajtott szavak száma 1952 VII. 18 ... 35 [Ez azt mutatja, hogy a (1.)(1.) pontban szereplő lista Ligeti munkájának egy későbbi fázisát tartalmazza.]

(4.) [cím nélkül] (*a szójegyzék tisztázata Nos. 1–46, 1 oldal*)

(5.) Abréviation [Rövidítések] (*nem teljes, 1. oldal*)

(6.) Jours de fête K'i-tan [Kitan ünnepek] (*16 kínai elnevezés, ahol lehetséges, kitan megfelelőekkel, a Liao zhi⁹ holdnaptár szerinti sorrendét követve, 1. oldal. A kínai, kitan szavak elrendezése, valamint ezek olvasatai, leírásai és francia fordításai úgy tűnnek, mintha Stein 1939: 9 és 110–147 helyről lennének másolva.*)

(7.) (64+ oldal *a kitan szavak átírásának ábécé sorrendjében. A címszavakhoz a feltételezett rokon szavak történeti nyelvészeti és bibliográfiai adatai társulnak, gyakran kiegészítve egyéb kisebb lapbetoldásokkal, kézírásos jegyzettöredékekkel.*)

zetei is magukon viselik. Az itt tárgyalt jegyzetei is túlnyomóan franciául készültek, szórványos magyar megjegyzésekkel, fordításokkal. Ami ebből számunkra fontos, az az, hogy a kínai szavak francia átírásban szerepelnek.

⁹ Pontosabban a *Shuofu* 說郛 című mű *Liao zhi* fejezete. Ld. Stein (1939) magyarázatát arról, hogy a *Liao zhi* szövege Tao Zongyi 陶宗儀 (kb. 1329–1410) „primitív” (azaz kivonatos) *Shuofu* 說郛 szövegének az átvétele, amely utóbbi a Yuan korban kiadott *Liao zhi*-ből tartalmaz kivonatos részeket (ld. 1. ábra.).

(II. mappa) **Sur la langue de K'i-tan – Par Louis Ligeti** [A kitanok nyelvéhez –Ligeti Lajos által] *(Nagyjából A6 méretű indigó színű kemény borítós fűzött irattartó 168+ lappal és néhány további kiegészítő jegyzetlappal.)*

(1.) Megfejtett kitan szavak *(Jegyzetekkel ellátott szójegyzék bibliográfiai stb. adatokkal, eredetileg valószínűleg a kitan szavak átírásának ábécé sorrendjében, de ez a sorrend a doboz felnyitásakor már nem volt betartva.)*

(2.) Meg nem fejtett kitan szavak *(Jegyzetekkel ellátott szójegyzék bibliográfiai stb. adatokkal.)*

(III. mappa) **Notes sur le khitan. Mots khitan en transcription chinoise** [Megjegyzések a kitan nyelvhez. Kitan szavak kínai átírásban] *(Nagyjából A6 méretű indigószínű kemény borítós fűzött irattartó 51 gépelt, ábécésorrendbe rendezett katalóguscédulával, amelyek közül mindegyik egy-egy kitan szót tartalmaz latin betűs átírásban, francia fordítással.)*

**

Ahogy látható Ligeti először 11 (az (I. 2.) első jegyzeteiben) majd 12 (az (I. 3.) letisztázott jegyzeteiben) kategóriába csoportosította a szavakat. Az eltérő felosztás annak tudható be, hogy a második jegyzetben felülvizsgálta a korábbi kategóriákat. A javított változat feltehetőleg a tárgyalás későbbi rendjének szolgált volna alapul, ahogy azt az (I. 3.) rész címadása is nyilvánvalóvá teszi, ennek ellenére egyik felosztást sem követte a szavak részletes leírásakor a (II.) mappában, ahol végül is ábécésorrendben következnek a szavak.

A számnevek

(I. mappa) Szójegyzék¹⁰

Szakasz	(I. 1.)	(I. 2.) I.	(I. 3.) I.	(I. 4.)
Ligeti adatai	5. <i>ǰa'u</i> "cent" [száz]	1. <i>nek</i> '1' [[<i>ne, nei</i>]]	1. 'Un' – <i>nek</i>	1. <i>nei</i> 'un' [egy]
	16. <i>qor</i> "vingt" [húsz]	2. <i>taw</i> '5' [[<i>tau</i>]]	2. 'Cinq' – <i>taw</i>	2. <i>taw</i> 'cinq' [öt]
	21. <i>nei</i> "tête, premier" [fej, első]	3. <i>ǰau</i> '100'	3. 'Cent' – <i>ǰau</i>	3. <i>qori</i> 'vingt' [húsz]
	38. <i>taw</i> "cinq" [öt]	4. <i>qori</i> '20'	4. 'Vingt' – <i>qori</i>	4. <i>ǰa'u</i> 'cent' [száz]

(II. mappa)

ǰau „cent” [száz]

--•--

tchao

爪 = 百數也。LC CXVI, 21b

***nei* „un”; „tête”** [egy; fej]

--•--

nai nei

妳 KTKT XXVII, 1a = 丁; 妳 (T'[oung] P[ao] XXXV, [p.] 110, [p.] 119, [p.] 120) LT=丁 [[頂]] 'pointe, début'; [csúcs, kezdet]

廼 LC LIII, 12b, CXVI, 15a = 正 [[月]]

--•--

nai

妳 KTKT XXVII, 26 = 頭; LT廼 *nai* 'tête' [fej] (T'[oung] P[ao] XXXV, [p.] 134)

耐 LC LIII 13b = 首

" CXVI, 15b "

--•--

¹⁰ Ligeti adatai a szerző által táblázatba rendezve.

qor „vingt” [húsz]

—•—

houa li houen ho

畫¹¹里昏呵 KTKT (pen-mo[本末],1b) = LT 畫里昏呵 *Houa li houen ho*
(T'[oung] P[ao] XXXV, [pp.]12–13, [p.] 25) – Mind a három 主!

—•—

taw „cinq” [öt]

—•—

t'ao

耐¹² KTKT XXVII, 2a = –; LT 討 t'ao = – (T'[oung] P[ao] XXXV, [p.]
129, [p.] 131, cinquième)¹³ [ötödik]
討 LC LIII, 13a, CXVI, 15a=五

(III. mappa)

ǰau „cent” [száz]

(...)

qur „vingt” [húsz]

(...)

taw „cinq” [öt]

(...)

nei „tête, un”<x>, „premier” [fej, egy, első]

¹¹ 畫 *zhòu*, megkülönböztetendő a 畫 *huà* írásjegytől a *Liao zhi*-ben. Az eredetiség kérdésével kapcsolatban ld. a 20 számnévről szóló lentebbi megjegyzéseket.

¹² Valószínűleg elírás a 討 írásjegy helyett, a KTKT 27-ben nincs 耐 írásjegy ebben a kontextusban, viszont van 討賽籬 'ötödik hónap' értelemben, tehát ugyanabban a jelentésben, amelyben Ligeti a következő *Liao zhi* példákat idézi Steintől. Első rátásra félrevezető az elírás, mert a 耐 írásjegy fonetikai értéke könnyen illeszthető volna a kitan számnév *nei/nai* 'egy, első' kiejtéséhez. Ráadásul a Ligeti által írt – jel akár a kínai – 'egy' írásjegyként, akár pedig a címszó után írt egyszerű elválasztójelként is értelmezhető. Az elírás oka a *Liao shi* LIII 13b szakasza lehetett, amelyben a 耐 írásjegy a kitan 'fontos; első; fej' jelentésű szó átírására áll az azonos jelentésű kínai 首 írásjeggyel magyarázva. Ld. még Ligeti fenti jegyzeteit a *nei* 'egy; fej' szóról.

¹³ Stein 1939.

A szerző megjegyzései

Már a szójegyzék e kis szeletéből is látható, hogy nehéz megállapítani, egy-egy kitan szónak mely rekonstrukciójára tekintett Ligeti olyanként, amely végső tudományos álláspontját leghívebben tükrözné. Az *ultima manus* elvét követve és feltételezve, hogy a gépelt szövegű cédulák jelentették munkájának a legkésőbbi, letisztázott állomását, az alábbi táblázatot rajzolhatjuk meg, amelyben az összes Ligetinel szereplő változat helyet kapott, félkövér szedéssel kiemelve a feltételezett végleges változatokat.¹⁴

	Számnevek			
	1	5	20	100
A Ligeti jegyzeteiben szereplő változatok	<i>nei</i> (I.1.) 21.	<i>taw</i> (I.1.) 38.	<i>qor</i> (I.1.) 16.	<i>ja'u</i> (I.1.) 5.
	<i>nek</i> (I.2.) I. 1.	<i>taw</i> (I.2.) I. 2.	<i>qori</i> (I.2.) I. 4.	<i>ja'u</i> (I.2.) I. 3.
	<i>nek</i> (I.3.) I. 1.	<i>taw</i> (I.3.) I. 2.	<i>qori</i> (I.3.) I. 4.	<i>ja'u</i> (I.3.) I. 3.
	<i>nei</i> (I.4.) 1.	<i>taw</i> (I.4.) 2.	<i>qori</i> (I.4.) 3.	<i>ja'u</i> (I.4.) 4.
	<i>nei</i> (II.)	<i>taw</i> (II.)	<i>qor</i> (II.)	<i>ja'u</i> (2.)
	<i>nei</i> (III.)	<i>taw</i> (III.)	<i>qur</i> (III.)	<i>ja'u</i> (3.)

Figyelemre méltó, hogy Ligeti rekonstrukciói, amelyeket több mint 60 éve kizárólag a kínai forrásokban szereplő adatok alapján készített, alapvetően egybeesnek a legújabb tudományos eredmények következtetéseivel. Az 5-ös számnév (amely az egyik fő érve volt Janhunennek a kitan nyelv paramongol¹⁵ voltának a bizonyítására¹⁶) és a 100 viszonylag egyszerűbb esetei tökéletesen

¹⁴ Ligeti három évtizeddel későbbi művében szereplő olvasatok is ezeket a formákat támasztják alá: *taw*, *ja'u* (Ligeti 1986: 428).

¹⁵ A kitan nyelv mongollal való rokonsága már Ligeti idejében is ismert volt, a rokonság foka körülötti bizonytalanság azonban csak az elmúlt egy-két évtized kutatásai nyomán látszik tisztulni. A jelenleg többé-kevésbé általánosan elfogadott nézet szerint a kitan nem közvetlenül a mai mongol nyelvek őseiből, a feltételezett protomongol ágból, hanem egy azzal nagyjából párhuzamosan létezett úgynevezett paramongol ágból alakult ki más, szintén kihalt nyelvekkel (például *tagacs-tagacs*; *shiwei-serbi*). E nyelvek rokonsági besorolását sokáig nehezítette, hogy az államalakulatok, amelyekhez beszélőik tartoztak, jellemzően soketnikumúak és nyelvileg is heterogének voltak, és a kevés rendelkezésre álló forrás miatt ezek egymáshoz való viszonya a mai napig sem megnyugtatóan tisztázott. A protomongol és paramongol további jellemzőiről ld. Janhunén 2003: 1–29, illetve 391–402.

¹⁶ Janhunén 2003: 395.

egyeznek a jelenlegi tudományos olvasatokkal.¹⁷ A valóban jelentős különbségek csupán a 20 kínai adatának értelmezésében, valamint a *nei* tényleges vagy legalábbis kváziszámnévként történő kezelésében mutatkozik, ezért ezeknek az esetében egy rövid összefoglalást adok a hozzájuk kapcsolódó jelenlegi tudományos álláspontokról.¹⁸

Az 'egy' számnév

A szemantikai bizonytalanság tisztán tetten érhető Ligeti jegyzeteiben, ld. a fordításait 'fej, első' az (I. 1. részben) és 'egy' a (I. 4. részben). Ligeti igyekezete, amellyel ezt a szót egy hozzá nehezen kapcsolható, de szemantikailag odailleszthető mongol szóval próbálta összekötni, szintén könnyen észrevehető a kísérletező *nek* olvasatból az (I. 2.) I. 1. és (I.3.) I. 1 részekben, viszont az, hogy később a gépelt oldalakon már feladta ezt a változatot, bizonyítja elfogulatlan tudósi hozzáállását. Jelenlegi tudásunk szerint ennek a kitan szónak nincs 'egy' jelentése, viszont más kifejezésekben fennmaradt ide kapcsolható jelentésben.

Róna-Tas ezek közé sorolja a *nai* (kis kitan írás: 奈) és *mas* (毛 and 毛)¹⁹ szavakat, és a *nai* szerepét az ótörök *baš*-éhoz 'fej, vezető, első' hasonlítja.²⁰ A „rendes” egy tőszámnevet *mas* formában rekonstruálja.²¹ Ez a feltételezés szembemegy korábbi megállapításokkal.²²

Shimunek hozzáteszi, hogy az alacsonyabb kitan tőszámnevek rekonstrukciójakor azt a megfigyelést is figyelembe kell venni, miszerint minél alacsonyabb a szám, annál nagyobb a rendellenes kialakulásának a valószínűsége.

¹⁷ Habár Chinggeltei, Wu és Jiruhe (2017: 165) egy hipotetikus, a mongol nyelvekből ismert *-n* tövű <t'au-n> olvasatot rendel a ponttal ellátott alakhoz.

¹⁸ A 𠂔 **jau* 'száz'-zal kapcsolatban (*Liao shi/Guo yu jie*: 爪百數也 *zhao bai shu ye* 'a *zhao* százat jelent') ld. Chinggeltei 1985: 158; Kara 1997 225, 2005: 17; Róna-Tas 2016b: 134. Az 'öt' jelentésű 𠂔/𠂔 *tau*-hoz ld. *Liao shi/Guo yu jie*: 五曰討 *wu yue tao* 'az ötöt *tao*-nak mondják'. ld. még Kara 1997: 225–226; Róna-Tas 2016b: 128.

¹⁹ Az a tény, hogy a 𐎲 az első tíz szám tőszámnéveitől eltérően nem rendelkezik grammatikai nyeljelölésű párral, valamint az, hogy sok más nyelvben sincs összefüggés az 'egy' és az 'első' jelentésű szavak között, arra engednek következtetni, hogy ez sem függ össze az 'egy' tőszámnévvvel, vö. Shimunek 2017: 228; Kane 2009: 38.

²⁰ Róna-Tas 2016b: 126.

²¹ Vö, Róna-Tas 2016b: 126; Shimunek 2017: 233.

²² Janhunen 2003: 400.

sége.²³ Ő az olvasatában **mas(?)* helyesen jelzi, hogy az hipotetikus, és mindössze a 𐰽𐰺𐰍 / 𐰽𐰺𐰍 <**m.as.qu/qú->* 'első',²⁴ előforduláson alapszik.²⁵ Viszont az, hogy kizárja a <**m.as.qu/qú->* alakot a sorszámnevek közül azon az alapon, hogy a **mas(?)* önmagában spekulatív, részletesebb magyarázatot igényelt volna. Róna-Tas ötlete, hogy a mongol *emüne* vagy valószínűbben *emünesi* 'elől, előbb' szavakat figyelembe lehet venni rokon szavakként.²⁶ Kane azon megfigyelésére megy vissza, miszerint a szónak két különböző lejegyzése ismert a Dao+gai (i. sz. 1101) feliraton: egyszer mint a 𐰽𐰺𐰍𐰆 <*mu.em.se.gi*>, egyszer pedig a 𐰽𐰺𐰍𐰆 <*ONE.se.gi*> első tagjaként, amelyek nyomán a 𐰽 olvasata <*mu.em*> **mem*.²⁷ Kane ezt a '[család] legidősebb [tagja]' jelentéshez kapcsolta, lehetséges kapcsolódással a 𐰽𐰺𐰍 <*m.o*> 'nagy' kifejezéshez.²⁸ Ennek ellentmond Chinggeltei, Wu és Jiruhe (a továbbiakban: CWJ) 2017-es nézete, amely szerint a 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍𐰆 𐰽𐰺𐰍𐰆 (Zhen 8 szöveg)²⁹ a Jin-dinasztia korában írott sor nem valószínű, hogy 'Nagy Kitan Állam', hanem inkább 'Első Kitan Állam' értelmében állhatott, mivel a későbbi dinasztiákra nem volt jellemző, hogy az általuk leváltott korábbiakat magasztos jelzőkkel lássák el.³⁰ Vovin szintén kifejezte kétségeit Kane ötletével kapcsolatban, hogy a szót a <*m.o*> 'nagy' kifejezéshez kössük, viszont kínált egy lehetséges közép-koreai *m̐lt-m̐ls* 'legidősebb' rokonítást a kitan **mas*

²³ Shimunek 2017: 231.

²⁴ Shimunek 2017: 233. Frissebb cikkében, amelyben hipotetikus shiwei **Vm̐s* (**am̐s* ?) 'egy' olvasattal igyekszik kapcsolatba hozni a szót, már eltávolította a kérdőjelet a **mas* olvasat mellől (Shimunek 2018: 338).

²⁵ Kane 2009: 38, 48, 50; a kitan írásos Xiang felirat: 10-26 20. A kitan feliratokra vonatkozó rövidítések a Belső-Mongol Egyetem és az MTA kutatói által közösen megállapított listát követik, részleteket ld. *Sigla of the Major Inscriptions in Khitan Small Script* (Apatóczy-Róna-Tas 2019: 266–268). Kane oldalszám nélkül idézi Chinggeltei 1986 (?)–os művét a <**m.as.qu*> 'első' kapcsán, viszont ilyen mű sajnos nem szerepel a bibliográfiájában.

²⁶ Róna-Tas 2016b: 126.

²⁷ Kane 2009: 110. Shimunek nem fogadja el ezt az érvelést a hozzáférhető pacsolatok gyenge minőségére hivatkozva (Shimunek 2018: 337, 16 l.), és noha az ötletet Ji Shinek tulajdonítja [= Batu] 2012, a kérdést Kane szerint (2009: 38) Chinggeltei vetette föl 1986 (?)–os művében, a CWJ 163 pedig szintén Chinggeltei (2002)–es művében. A CWJ-ben hozzáférhető pacsolatok (614 és 618) alátámasztják Shimunek kételkedését, mivel ugyan az emendált változat tisztán olvasható, az első felbukkanás írásjegyei alig láthatók még a jó minőségű nyomtatványban is.

²⁸ Kane 2009: 110.

²⁹ Vö. Apatóczy-Róna-Tas 2019: 267.

³⁰ CWJ 164.

szóhoz, hangsúlyozva, hogy a kitan szó nem általánosan jelentett ’első’-t, mivel kizárólag rokoni viszonyok meghatározására használták.³¹ Az ő javaslatát figyelembe véve egy további helyesbítést is tehetünk azzal, hogy a 奚 奚 奚 奚 奚 奚 szakaszt ’Rég(ebb)i/korábbi Kitan Állam’-ként állítjuk helyre.

Anélkül hogy az eredet kérdésének végső eldöntésére tennénk kísérletet, javaslatom szerint ennek a számnévnek a vizsgálatát hasznosabb a tunguz nyelvek számnéveiben (mind tö-, mind sorszámnévek) megőrződött lehetséges kitan (vagy inkább paramongol, vö. Shimunek Shiwei-rekonstrukcióit³²) fossziliáknak a kérdéskörébe utalni. Ilyenek például a mandzsu *emu* ’egy’, *emuci* ’első’ (*juweci* ’második’ és *duici* ’negyedik’ stb.), amelyekkel közelebb kerülhetünk a 𐰚/𐰚 helyes olvasataihoz.³³ A CWJ-ben részletes filológiai elemzését találjuk ezeknek az írásjegyeknek, amelynek következtetése szerint a tunguz adatokkal való összevetés helyénvaló, és amelynek ott szereplő eredményeként a 𐰚/𐰚 kérdéses olvasatai *<əmu>/*<əmus^o>,³⁴ utóbbiban az -s az írásjegy grammatikai nemet jelölő pontjának felel meg. Noha meggyőző érveléssel támasztják alá olvasatukat, magyarázatuk nem zárja ki a mássalhangzó szótagkezdő lehetőségét, ezért további adatok előkerüléséig a 𐰚/𐰚 karakterek olvasataként az <*əmu>/<əmus^o>(?) alakot kérdőjellel látnám el, és kiegészíteném a <*mə>/<məs^o>(?) olvasattal.³⁵ A 𐰚 *nai* ’fej, első’ írásjeggyel (Ligetinél: *nei*) kapcsolatos tudományos álláspont jelenlegi tudásunk szerint is változatlanul fenntartható.

A ’hús’ számnév

A korábbi szakirodalom a *Liao zhi*-ben szereplő 畫里昏呵 szakasz 畫 *huà* írásjegyét hiteles és eredeti alaknak tekintette, míg a *Qidan guo zhi*-beli 畫里昏呵 szakasz 畫 *zhòu* írásjegyét szövegromlás eredményének tartotta, és

³¹ Vovin 2017: 208.

³² Shimunek 2018: 337–341.

³³ Bár Hölzl Róna-Tas kitan olvasatait használva készített táblázatot egy hipotetikus paramongol nyelv számnéveiről, nem említette meg Róna-Tas saját kétségeit a **mas* olvasatról (Hölzl 2017: 107), és szintén megfélekedett a számnévek tunguzhoz kapcsolható alternatív olvasatainak a megemlítéséről. A szó lehetséges tunguz kapcsolatainak ötletét már Ji Shi felvetette (1986: 89–90).

³⁴ CWJ 163–165.

³⁵ Shimunek hipotetikus Shiwei-rekonstrukciói *Vmš (*amš ?) ’egy’ többszörös, egymásra épülő feltételezéseken alapulnak, ezért nem állítom velük párhuzamba (Shimunek 2018: 341).

ennek megfelelően kitan **xor(i)/*xur(i)* 'hús'; *xurixan* 'nagyjából hús'; alig hús' és ehhez hasonló alakokat rekonstruált.³⁶ A feltételezéssel egyezően a kis kitan 𐰽 írásjegyet sokáig *kuri/huri* stb. alakban rekonstruálták. A legújabb kitan kutatások irodalmát olvasva világosnak tűnik, hogy az ilyen, közmeg-egyezően alapuló rekonstrukciók tekintetében is mindig van helye kritikának. Chinggeltei már 1997-ben írt annak a szükségességéről, hogy a 𐰽 / 𐰽 alak-változatok addig előbbtől az utóbbi felé mutatónak tartott szövegromlását újra kell vizsgálni.³⁷ Vélekedése szerint elképzelhető, hogy a 𐰽 írásjegy az eredeti a szövegben, ez pedig alapjaiban változtatja meg az olvasatot. Közel két évtizeddel később, 2016-ban szintén Chinggeltei és tanítványai az alábbiak szerint összegezték ezt a nézetet: a 𐰽 *zhòu* írásjegy egy kitan */*tɕyr/* 'hús' alakot tükrözhet, amely a */*ʃuru/* 'második' sorszámnévvvel és végső fokon a **jür* 'kettő' (𐰽𐰺 <či.ur>) számnévvvel állhat kapcsolatban.³⁸ Ennek a nézetnek hiányossága, hogy az általuk */ʃiəuliɦuən/* alakban kiolvasott 𐰽里昏 szakasz *-i-* hangját figyelmen kívül hagyja, noha ez fontos elemnek tűnik. Róna-Tas András még ugyanabban az évben tovább finomította a feltételezést.³⁹ Az ő véleménye szerint a **juri(n)* 'hús' alak megy vissza a **jür* 'kettő' szóra (hasonlóan a mongolból ismert *tabi(n)* 'ötven' esetére). Amennyiben valóban a 𐰽 *zhòu* írásjegy volt az eredeti átírásban, úgy Róna-Tas érvelése meggyőzőbb.⁴⁰ Egy másik, közvetett bizonyíték, hogy míg a mongol nyelvek kettes számneve a *qoyar*, a kitanban ez **jür* */*ʃur/*, tehát ha a kitanban **qor(in)/*qur(in)* alakot feltételeznénk a 'hús' jelentésében a 'kettő' számnévből származtatva, akkor a feltételezés magában foglalná azt is, hogy a *qoyar*

³⁶ Ji 1986: 96.

³⁷ Chinggeltei 1997.

³⁸ CWJ 151.

³⁹ Róna-Tas 2016b: 133.

⁴⁰ Shimunek alapvetően egyetért ezzel a nézettel, viszont az ő olvasata **juri*, amelyet a „közép-kitan magánhangzováltás” elnevezésű hipotézisének egy elemére, azaz az ajakkerekítéses magánhangzók összeolvadására alapít. E szerint, a közös serbi-mongol **/u/, */o/, */ɔ/* a közép-kitanban **/u/* és **/ɔ/* lett, míg a **/wa/* a közép-kitanban **/ɔ/-vá* változott. Ez párhuzamba állítható Seongyeon Ko ötletével (2011, 2013), amely szerint a régi mongolban nem első/hátsó nyelvállás szerinti magánhangzó-harmónia, hanem előretolt/hátrahúzott nyelvgyök szerinti harmónia érvényesült (Shimunek 2017: 214–215 és 238, valamint xiv).

egy rokon alakjának kellett volna a kitanban (továbbá a protomongol és paramongol közös protonyelvében⁴¹) is a 'kettő' jelentésű eredeti szónak lennie (és ennek megfelelően a *qoyar* régebbi volna a *ĵirin* alaknál és rokonainál). Mindez azonban igen valószínűtlen és szélsőségesen hipotetikus.

Konklúzió

Annak ellenére, hogy a kitan – szélesebb értelemben pedig a paramongol – számnevek kérdése a kitan nyelvi kutatások homlokterében volt az elmúlt hetven évben, még mindig messze vagyunk e számnevek minden tekintetben kielégítő leírásától, nem beszélve az ezek által kimutatható paramongol (és emellett esetleges régi tunguz) nyelvi kapcsolatokéről. A történeti nyelvészettel foglalkozók hosszú utat tettek meg, mire jelenlegi tudásunk szintjére emelték a témát, és közöttük Ligeti Lajos, a XX. század eminens tudósa volt az úttörők egyike, aki megalapozta ezen ismereteinket. Ebben a rövid értekezésben összefoglaltam a tudósi jegyzeteiből már az 1950-es évek elejétől kiolvasható, de nem publikált nézeteit a kitan számjegyekről, valamint ismertettem azokat a friss álláspontokat ezekkel kapcsolatban, amelyekben a modern kutatások eredményei eltérnek Ligetiétől. Mindezek mellett kisebb korrekciókat javasoltam a kitan 𐰚/𐰚 'egy' írásjegy olvasatához, és a 𐰚𐰚 𐰚𐰚 𐰚𐰚 𐰚𐰚 𐰚𐰚 szakaszt 'Rég(ebb)i/korábbi Kitan Állam'-ként fordítottam.

Elsődleges források

Liaoshi遼史 facsimile: <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=80017>.

MTAK Kézirattár Ligeti Lajos hagyaték 1/2(4); 5/4(4); 5/3(4).

Qidan guo zhi 契丹國志 facsimile: <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=104543>.

Shuofu/Liao zhi fejezet 說郭遼志 facsimile: <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=81665>.

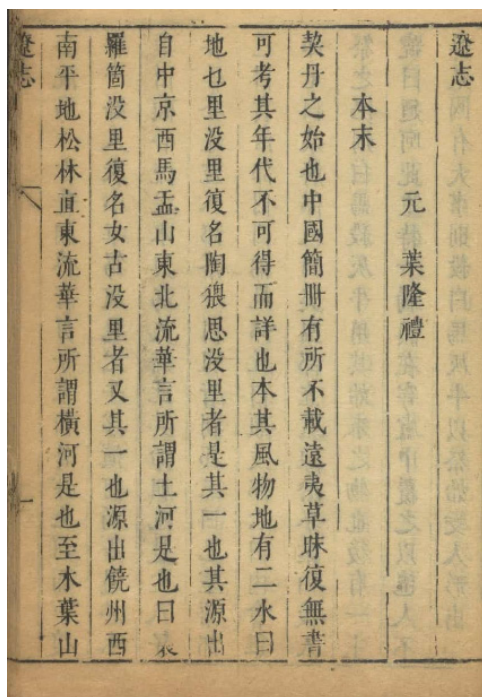
Felhasznált másodlagos szakirodalom

Apatóczy, Ákos Bertalan – Róna-Tas, András 2019. „A new comprehensive monograph on Khitan” (review article). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 72/2: 259–268. <https://doi.org/10.1556/062.2019.72.2.7>

⁴¹ Azaz Janhunent követve a *preprotomongolban* (Janhunent 2003: 391).

- Chinggeltei (Qingge'ertai 清格尔泰) et al. 1985. *Qidan xiaozi yanjiu* 契丹小字研究 [Research on the Khitan Small Script]. Beijing: Zhongguo shehui kexue chubanshe.
- Chinggeltei (Qingge'ertai 清格尔泰) 2002. *Qidan xiaozi shidu wenti* 契丹小字釋讀問題 [Problems of the interpretation of the Kitan small script]. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.
- Chinggeltei (Qingge'ertai 清格尔泰) 1997. „Qidanyu shuci ji qidan xiaozipin dufa” 契丹语数词及契丹小字拼读法 [The Khitan numerals and the reading of the Khitan Small Script graphic combinations].” *Nei Menggu daxue xuebao* (Zhaxue shehui kexueban) 内蒙古大学学报 (哲学社会科学版) 4: 1–9.
- CWJ = Chinggeltei – Wu Yingzhe – Jiruhe 2017. *Qidan xiaozi zai yanjiu* 契丹小字再研究 [Further Research on Khitan Small Script]. Vols. I–III. Beijing.
- Hölzl, Andreas 2017. „New evidence on Para-Mongolic numerals”. *Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja/Journal de la Société Finno-Ougrienne* 96: 97–113. <https://doi.org/10.33340/susa.70222>
- Ishida, Mikinosuke 1934. „De vocabulario sinico-mongolico. Chih-yuan i-yu. 至元譯語 composita (sic!) circa Saeculum XIII.” *Tōyōgaku sōhen (Philologia Orientalis)* 1: 1–26.
- Janhunen, Juha (ed.) 2003. *The Mongolic languages*. London: Routledge.
- Ji Shi 即实 [= Batu] 1986. „Guanyu Qidan shuci yindu wenti 关于契丹数词音读问题 [On the reading problems of the Khitan numerals].” *Neimenggu daxue xuebao* 1986/4: 89–100.
- Ji Shi 即实 [= Batu] 2012. *Mitian gengyun: Qidan xiaozi jiedu xu* 谜田耕耘 : 契丹小字解读续 [Thorough processing of a riddle – continuing the decipherment of Khitan Small Script]. Shenyang.
- Kane, Daniel 2009. *The Kitan Language and Script*. Brill: Leiden-Boston. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004168299.i-306>
- Kara, György [= Qaradorji] 1997. „Kitan kelen-ü toyan-u neres [Numerals in Khitan].” In: *Lunwen yu jinianwen, jininan Qingge'ertai jiaoshou congjiao 50 zhou nian wenji*. Neimenggu daxue, 225–227.
- Kara, György 2005. *Books of the Mongolian Nomads: More Than Eight Centuries of Writing Mongolian*. Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.
- Ko, Seongyeon 2013. „The end of the Korean Vowel Shift controversy”. *Korean Linguistics* 15.2: 199–221. <https://doi.org/10.1075/kl.15.2.02ko>
- Ko, Seongyeon 2011. „Vowel contrast and vowel harmony shift in the Mongolic languages”. *Language Research* 47/1: 23–43.
- Ligeti Lajos 1927. „A kitaj nép és nyelvé.” *Magyar Nyelv* 23: 293–310.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Róna-Tas, András 2016a. „Remarks on the ethnonym Khitan.” *Turkic languages* 20: 157–169.

- Róna-Tas, András 2016b. „Khitan studies I. The graphs of the Khitan small script. 1. General remarks, dotted graphs, numerals.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/2: 117–138. <https://doi.org/10.1556/062.2016.69.2.1>
- Róna-Tas, András 2019. „Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése: a kitan.” *Magyar Tudomány* 2019/12: 1846–1856. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.12.10>
- Shimunek, Andrew 2018. „Early Serbi-Mongolic – Tungusic lexical contact: Jurchen numerals from the 室韋 Shirwi (Shih-wei) in North China.” In: Ákos Bertalan Apatóczy – Christopher P. Atwood (eds.): *Philology of the Grasslands. Essays in Mongolic, Turkic, and Tungusic Studies*. Brill, Languages of Asia 17, 331–346. https://doi.org/10.1163/9789004351981_019
- Shimunek, Andrew 2017. *Languages of Ancient Southern Mongolia and North China*. Wiesbaden: Harrassowitz. <https://doi.org/10.2307/j.ctvckq4f7>
- Stein, Rolf 1939. „Leao-tche (遼志)”. *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 35, 1/3: 1–154. <https://doi.org/10.1163/156853239X00017>
- Vovin, Alexander 2017. „Korean Loanwords in Khitan and Their Importance in the Decipherment of the Latter.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/2 (Special issue on the Khitan Studies ed. by Ákos Bertalan Apatóczy): 207–215. <https://doi.org/10.1556/062.2017.70.2.4>

1. ábra. A *Shuofu* című mű *Liao zhi* fejezetének első oldala (Forrás: <https://ctext.org>)